

НІМЕЦЬКІ НАЙМАНЦІ В ГЕТЬМАНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті розглядається малодосліджене питання, що пов'язане з присутністю німецьких найманців в гетьманському війську доби Хмельниччини. Автор приходять до висновку, що найманці німецького походження у козацьких збройних силах були позастановою формацією, чисельність якої не переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в українській армії.

Man betrachtet im Artikel eine wenig erforschte Frage, die mit der Anwesenheit der deutschen Freiwilligen in der Hetmanarmee der Periode von Chmelniczkyj zu tun hat.

Der Autor kommt zum Schluss, dass die Freiwilligen deutscher Herkunft in den Streitkräften von Kosaken eine kleine Formation war, deren Zahl im Rahmen der übermäßigen Armee nicht gewachsen war und keine Chancen hatte, sich in der ukrainischen Armee zu verbreiten.

Українсько-німецькі стосунки періоду Козацької революції середини XVII ст. достатньо давно перебувають у полі зору вітчизняної історіографії, про що свідчать значна кількість статей, розділів у монографічних працях, присвячених козащині. Пожвавлення зацікавлень істориків цією проблематикою часто-густо спричинювалося політичними мотивами, які стимулювали суспільний інтерес до них, відкривали можливості для опрацювання фондів закордонних архівосховищ (це особливо актуально для першої половини XX ст.), й відтак стосувалися цілком певних предметів студій – дипломатичних відносин, участі в коаліційних війнах, культурних зв'язків тощо. Разом із тим, інші сфери контактів лишалися упродовж тривалого часу на маргінесах наукових досліджень. Одна з них, яку ми спробуємо окреслити, певним чином пов'язана з відносно добре опрацьованим блоком політичної історії українсько-німецьких стосунків. Йдеться про перебування в українському війську за часів Богдана Хмельницького найманих вояків німецького походження.

Ця проблема опосередковано вже заторкувалася в історіографії. На думку Ф. Шевченка, німці навіть служили в козацькому війську, потрапивши до “Реєстру всього Війська Запорозького” (1649): Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та ін. “Очевидно, серед вписаних у козацький “реєстр” німців, шведів і латишів були люди, для яких військова служба стала професією. Вони звали... “шаблею своєю шматок хліба заробляти”. Але були й такі, що потрапляли у полон. Частина полонених залишалася в Україні, переходила на бік повсталого народу, а інші різними шляхами, зокрема через Росію, поверталися додому”¹. Варто, однак, зазначити, що подібні міркування не знаходять підтримки в більшості істориків-мовознавців, оскільки виведення чужоземного походження людини тільки з “незвичності” його прізвища є недостатньо коректним. Сучасні дослідження з української антропонімії довели, що лише хресне ім'я може відносно точно вказати на релігійну (але не обов'язково етнічну) належність його носія. З огляду на це, вважати записаних до “Реєстру” німцями не випадає².

Крім того, добре відомо, що в польській та руській актових мовах XVI – XVII ст. “німцями” часто називали не тільки вихідців із власне німецьких держав (Австрії, Пруссії, Бранденбургу та ін.), а й іноземців англосаксонського походження загалом. Так, німецькими названо полки Артура Астона й Якуба Батлера на службі ВКЛ в 1622 р., хоча достеменно відомо, що вони були укомплектовані англійцями та ірландцями відповідно³. В пізніший час піхота

“чужоземського автораменту” в Литві й короні набиралася як з числа рекрутів німецького, так і шведського й латвійського походження. Всі ці нюанси ускладнюють коментування й оцінку загалом нечисленних повідомлень джерел про німецьких вояків в Україні.

Симптоматично, що перші подібні згадки припадають на початковий період формування й становлення гетьманського війська, коли уряд намагався шляхом організаційних заходів усунути недоліки, властиві становому козацькому війську. Проекти його реорганізації з’явилися в Гетьманаті, щойно він постав у якості окремого державно-політичного утворення. Всі достоїнства й вади козацтва ясно усвідомлював і Хмельницький, закордонні інформатори якого пильно вивчали досвід військового будівництва сусідніх країн. Спершу для підвищення рівня матеріального забезпечення вже існуючих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування, а згодом запровадити військовий вишкіл ⁴.

Одночасно Хмельницький намагався створити професійні військові формування, котрі існували б паралельно з традиційними становими й урівноважували б їхні вади. В тих умовах це було можливо шляхом запровадження найманих частин, котрі формувалися, забезпечувалися та управлялися безпосередньо гетьманом. Загалом, поповнення армій за допомогою вербунку вояків за договором і на певний термін на кінець XVI – в XVII ст. стало для більшості держав Європи звичайним явищем. У найрозвинутіших країнах (Франція, Бранденбург, Священна Римська імперія) наймані війська були основним військово-політичним інструментом абсолютизму, повністю витіснивши рицарське ополчення ⁵. Найманий вояк, порівняно з іншими категоріями, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій чи антипатій. Головним стимулом його служби були висока платня та кар’єра.

Передумовами появи найманців у війську Хмельницького було зосередження в руках гетьмана значних фінансових можливостей (контроль над військовим скарбом) й існування певної кількості кадрів для набору частин. Виходячи з того, що досвід вербування й практика організації відповідних формувань були відомими принаймні частині старшини й покозаченої шляхти, можна припустити, що ставка робилася на ті вже сформовані ринки найманства, котрі існували в самій Україні або в суміжних із нею регіонах.

Звичайно, найбільш якісним у професійному відношенні “матеріалом” для вербунків були саме німецькі найманці, котрі мали значний досвід і стабільно високе, ще від часів XVI ст., реноме на європейських театрах воєнних дій. Попри значні витрати, яких вимагало утримання цих вояків, вони були найкращими кадрами, бо відповідали європейським стандартам, орієнтованим на лінійну тактику.

У середині – другій половині XVII ст. “німецький” (читай західноєвропейський) військовий устрій спирався на уніфіковані організаційно-тактичні засади, які в імпортованому до Східної Європи вигляді могли різнитися лише деталями. Піхота складалася з пікінерів і мушкетерів, кіннота – з драгунів і рейтарів *. Вищою тактичною та адміністративно-господарською одиницею був полк (regiment), який поділявся на роти (compagnia) чисельністю 100 – 180 чоловік. У полку могло бути від 4 до 12 рот. Нижчі підрозділи кінних полків утворювали ескадрони з тією ж кількістю солдатів, що й у піхотних.

Штаб частини складався з полковника, підполковника, майора, полкових квартирмістра, каптенармуса, вагенмістра (обозного), інтенданта, писаря, фельдшера, профоса та барабанщика. Ротою доводили капітан-лейтенант, лейтенант, прапорщик, фельдфебель, сержант, каптенармус, фур’єр, помічник фур’єра й два ротні барабанщики ⁶.

Рядовий (geman) піхотної частини (мушкетер) озброювався шпагою або шаблею та мушкетом із кремінним замком (замість мушкета пікінери мали піки довжиною 3,99 м). У кінноті (драгунській чи рейтарській) використовувалися довгі кавалерійські шпаги або палаші, а з вогнепальної зброї – пістолі й карабіни. Жалування драгуна чи мушкетера становило не менше 12 злотих на місяць ⁷. Паралельно з грошовим жалуванням гемайни одержували сукно для пошиття одягу. Уявлення про зовнішній вигляд німецьких найманців-мушкетерів маємо з автентичних малюнків, виконаних Абрагамом ван Вестерфельдом під час його перебування

* Оскільки німці у Хмельницького, як буде показано далі, несли, в основному, функції особистої охорони, традиційного поділу на ці роди могло й не існувати.

в Києві в складі литовських військ князя Януша Радзивілла (1651). Солдати вбрані в опанчі з відлогими комірами, короткі панталони й каптани довжиною до колін. Вони озброєні мушкетами (очевидно, з ударно-кремінними або коліщатими замками) та шпагами на портупях і перевісях⁸.

Кожна німецька частина мала при собі невеличкий обоз, який складався з п'яти парокінних возів. У ньому перевозилися боєприпаси й провіант (борошно, крупи, горох, сіль і солонина)⁹. Недоліки цієї системи постачання полягали, головним чином, у тому, що запаси продовольства вважалися власністю полковника, тому солдати мали платити за них з власної кишені (причому за цінами, встановленими командиром).

Тактика німецької піхоти являла собою класичні зразки, вироблені протягом Тридцятирічної війни. Завдяки вдосконаленню ручної вогнепальної зброї роль пік значно знижувалася. Відтепер пікінери, котрі раніше були основною ударною силою піхотних порядків, відіграють лише допоміжну роль при мушкетерах, котрі ведуть вогневий бій. Змінилося і співвідношення між пікінерами та мушкетерами. Піхотні полки здебільшого складалися з 2/3 мушкетерів і 1/3 пікінерів, а деякі з них були суцільно мушкетерськими¹⁰. Зростання вогневої міці призвело до виникнення нових шикунів (передусім у піхоті), котрі дозволяли якнайефективніше використовувати мушкетний вогонь. До бою полк ставав у три або шість шеревів. Інтервали між рядами й дистанції між шеревими дорівнювали одному метру. У центрі розташовувалися пікінери, на флангах – мушкетери. Стріляння здійснювалося дивізіонами (вогневими підрозділами на час бою) або шеревими¹¹.

Однак, за деякими відомостями, німецьку піхоту в Речі Посполитій навчали діям і в старих бойових порядках зі щільним розташуванням, що, отже, свідчить про їх стійке побутування в Центральній та Східній Європі. Основним типом такого шикуну було караколе – десятишереговий стрій мушкетерів. У бою перший шерег робив випал, розділявся на дві частини й переходив у тил для заряджання мушкетів. Цей маневр повторювали другий, третій й інші шереві. Таким чином створювалася безперервність ведення вогню. Контрмарш караколе міг здійснюватися не тільки назад, а й уперед і до флангів¹².

Теоретично Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо німецькими вояками двома способами, однаково поширеними на той час в європейській практиці. Першим були вербунки (т. зв. “затяги”) за кордоном, другим – переманювання на свій бік солдатів противника або схиляння до служби полонених найманців.

Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, Хмельницький відправив листа до полковника німецької залоги міста Людвіка Вайгера, пропонуючи йому перейти на бік Війська Запорозького¹³. У своєму посланні гетьман зробив аналогічну пропозицію всім найманцям, підкреслюючи, що кожен вояк “і у нас зістанеться при своїм регіменті й повазі і не будете голодні й голі або піші – будете вдоволені з нас і обопільного товариства нашого”. Цікаво, що серед аргументів, які підкріплювали ці заклики, наводився приклад колишніх польських жовнірів, які приєдналися до повстання. Їхня кількість, за словами гетьмана, дорівнювала 7 тис. чоловік.

Спроби гетьманського правління перетягти на свій бік німецькі частини одразу викликали занепокоєння в поляків, яке істотно зросло після спроб провадити самостійні вербунки в коронних землях. Сильне збентеження при королівському дворі в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького з Німеччини вирушило кілька найманих відділів. Прикордонні повіти негайно обіслали універсалами з повідомленням, “начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої”¹⁴. 27 лютого коронний кухмістр Анжей Мнішек у листі до львівського підстарости писав: “Король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди (під Львів. – О.С.) йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися й добре їх перевіряти. Розіслано універсали, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити”¹⁵.

Реакція коронних влад цілком зрозуміла, коли зважити на сувору конкуренцію на ринках найманства Європи, а також складну ситуацію з поповненням польських збройних сил. За законами Речі Посполитої, набір добровольців до війська був дозволений лише серед міщан і селян королівських та духовних маєтностей, якими комплектували переважно піхоту¹⁶. Втім, цих новобранців доводилося ще багато чому навчати, перш ніж вони ставали до строю. Тому

влада традиційно надавала перевагу німецьким найманцям-ветеранам Тридцятирічної війни.

Після поразок коронного війська під Жовтими Водами й Корсунем, сейм – головний розпорядник коштів, які йшли на оплату найманців, – ухвалив рішення про набір 1400 солдатів. Побоюючись впливу повстанців, регіментарі вирішили проводити “затяги” в західних воєводствах. Однак зібрані піхотні частини, за винятком одного полку Людвіка Вайгера, що спізнився до битви, були повністю винищені під Пилявцями. Коронаційний сейм 1649 р. дозволив поновити набори, однак відновити боєздатність частин лише за рахунок польських новобранців було неможливо, а спроби вербунку іноземців-професіоналів наштовхнулися на суттєві труднощі. З політичних причин після Вестфальського миру 1648 р. Польща опинилася відрізаною від німецьких протестантських князівств, котрі були основними постачальниками найманців. Коронний уряд кількаразово вдавався до послуг спритних посередників, що пропонували свої послуги для вербування солдатів у Франції, Нідерландах та Священній Римській імперії, але основним результатом їхньої роботи, як правило, ставали фінансові зловживання¹⁷.

В умовах дедалі інтенсивніших воєнних дій в Україні й успіхів повстанського війська, проблема з набором нових солдатів катастрофічно загострилася. На офіційні звернення Речі Посполитої щодо дозволу завербувати певну кількість найманців сусідні держави, зокрема Швеція, відповідали відмовами¹⁸. Католицькі князі Німеччини, котрі вважалися традиційними союзниками польського короля, також не могли нічим зарадити, оскільки папа римський Інокентій Х заборонив подавати допомогу Речі Посполитій через її відмову втрутитись у війну Венеції та Османської імперії за острів Кандія. Члени посольства єрусалимського патріарха Паїсія під час перебування в Москві у розмові з князем Єфимом Мишецьким переповідали: “А польские де люди ныне безлюдны, нанять в немецких рещах не добудут, потому, что папа римской во все неметцкие реши (русифіковане німецьке Reich – земля, держава. – О.С.) положил заклятую, чтоб они у польских людей не наймовались; и ни в чем им не помогали для того, чтоб он Кипрскому острову и Веницем помочь учинил, и польской де король папных листов не послушал, на помочь к Веницем и к Кипрскому острову никою не прислал и против де того ему польскому королю, ни которым рещам помогать не велел”¹⁹.

Вихід у цей скрутний для поляків час на ринки найманства молодій козацькій державі міг стати приводом для погіршення й так украй складної ситуації. Важливим є саме те, що Хмельницький вдавався не тільки до традиційних способів контролювання найманської вольниці (переманювання з армії супротивника на свій бік більш високою платнею), а й прагнув сформуванню своєї сфери впливу на конкурентному ринку боротьби за найману військову силу центрально-східної Європи.

На перешкоді реалізації планів Хмельницького стояли в першу чергу геополітичні чинники – Україна в силу специфіки свого розташування не мала безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства. Найзахіднішими з них були Лівонія, Курляндія, Королівська Пруссія та інші віддалені регіони, доступ до яких до того ж частково контролювався ворожою Річчю Посполитою. Її основною метою, як ми вже говорили, було недопущення туди української присутності, що фактично позбавляло Хмельницького підставового способу поповнення іноземних найманих формувань – прямих вербунків. Через це основну ставку було зроблено на опосередковані способи добування професійних військових фахівців – переманювання солдатів з супротивного табору.

У цій ситуації гетьманське правління мусило підкріплювати таку політику солідним фінансуванням. Як відомо, в коронному та литовському війську грошове утримання іноземної піхоти та кінноти сягало доволі високих ставок, нерідко перевищуючи оплату елітних гусарських відділів. Місячне жалування рядового солдата в середині XVII ст. пересічно становило 8 – 13 польських злотих. Щоправда, в умовах постійного зниження купівельної спроможності злотого і подорожчання утримання війська, жолд (плата) істотно не зростав²⁰. Фінансова слабкість уряду призводила до поступового погіршення становища піхоти, даючи в руки Хмельницького додатковий козир в агітаційній грі на настроях найманців. Одночасно сам гетьман мусив активно зміцнювати своє фінансове становище, аби мати можливість запропонувати іноземним воякам кращі умови служби й вище жалування, що в умовах війни й перманентної руйнації господарства було зробити вкрай важко.

Апробованим способом доступу до найманських ринків були також обопільні домовленості з країнами, котрі контролювали регіони з високою концентрацією соціально мобільного населення або вже сформованими найманськими контингентами. Коли Річ Посполита за будь-яку ціну прагнула домовитися стосовно дозволу або сприяння вербункам з західними “донорами” (Пруссія, Швеція, Священна Римська імперія), Хмельницькому доводилося розраховувати на менш витратні, але територіально близькі, отже й більш доступні в тій ситуації, країни – Трансильванію і Молдову. Під час зближення з першою влітку 1656 р. гетьман запевнив Д’єрдя II Ракочі в непорушності союзу з ним та його спільниками – Молдовою і Валахією, спеціально зазначивши, що “ні на чиє доручення чи вимогу ми не підніmemo зброї і не дамо допомоги проти них – ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння”²¹. Застереження стосовно найманців у домовленостях з Трансильванією й “обома Валахіями” свідчать, що на середину 50-х років гетьманат був зацікавлений у взаємних гарантіях контролю над ними, очевидно розглядаючи їх як один з суттєвих факторів зовнішньополітичної гри.

Таким чином, апелювання до іноземного найманства як паралельного формування поряд із козацьким військом мало свої передумови, причини й доволі відшліфовану практику реалізації. Але чи матеріалізувалася вона в реальних військових частинах, які брали участь у бойових діях? Й що, зокрема, нам відомо про німецьких найманців?

Наведена вище інформація джерел відносно німецьких полків, які Хмельницький зваблював своїми універсалами наприкінці 40-х років, надто туманна й ми не можемо точно сказати, чи увінчалися вони успіхом й чи не були його слова відносно перебування 7 тисяч німців в українському війську звичайною агітаційною риторикою, що часто використовувалася в подібного роду документах.

Не надто прояснюють ситуацію і суперечливі вказівки джерел на підрозділи німців з середини 50-х рр. XVII ст. Так, під час міжусобної боротьби між молдавським господарем Василем Лупу та логофетом Стефаном Георгіцу в квітні 1653 р. на боці першого билося 300 німецьких солдатів, присланих з України зятем господаря Тимофієм Хмельницьким. Описуючи втечу переможеного Лупу на польську територію, семигородський хроніст Георг Краус відзначає роль цих найманців, котрі обороняли місце переправи двору господаря через Дністер, фактично врятувавши йому життя. Оточений підрозділ до останнього відбивав атаки військ воєводи Януша Кемені, поки не був остаточно знищений²².

Хроніст Лупу Мирон Костін, який не був учасником цих подій, але чув про них від очевидців, описує їх дещо інакше. Замість 300 солдатів Костін веде мову лише про 100, причому з його оповіді важко точно визначити, кому саме вони належали – власне Лупу чи його зятеві Хмельниченку. Користуючись затримкою військ Георгіцу на підході до переправи, Лупу безперешкодно форсував ріку, так що “жовніри воєводи Штефана застали відділ німців, що не встигли ще переправитися, на тому березі”²³. Отже, найімовірніше, що ці солдати виконували роль прикриття переправи, тоді як майже вся охорона господарєвої ставки разом із двором готувала оборону на протилежному березі. “Люди воєводи Штефана, атакуючи, забили кілька німців на переправі через міст. – продовжує Костін. – Стріляли також і сеймени * воєводи Василя з мушкетів з-за Дністра, так що ніхто не міг спуститися в долину”²⁴.

Той факт, що, за словами Крауса, німців прислано не гетьманом, а його сином, може свідчити про те, що їхній найм був результатом приватної ініціативи Тимофія Хмельницького. Наявність “екзотичних” німецьких солдатів цілком логічно вписується в практику комплектування надвірних військ з притаманною їй наявністю іноетнічних елементів (татар, сербів, угорців, турків), й значними матеріальними витратами на їхнє утримання. Ця деталь яскраво демонструє монолітність, невідсепарованість приватного (власницького) й публічного (державного) у військовій сфері, властиву пізньосередньовічним і ранньомодерним формам організації армії.

Цікавою є згадка про німецьких військових інструкторів у козацькому війську, вивряджених в Україну царем Олексієм Михайловичем невдовзі після укладення Переяславської угоди. Як

* Сеймени – прибічна варта в молдавських та волоських господарів.

свідчив у серпні 1654 р. у королівському таборі під Зборовом полонений повстанець, німці “вчать козаків так, як і в нас (тобто поляків – О.С.), а московський цар платить (цим) офіцерам щомісяця по 50 зл.”²⁵. За аналогією навчань “полков нового строя” московського війська, організованих на основі посібника з тактики Валльхаузена “Kriegskunst zu Fuss”, більш відомого в російському перекладі як “Учение и хитрость ратного строения пехотных людей” (1649 р.), можна припустити, що іноземні інструктори навчали козаків шикуванню в шереди й ряди, поворотам, здвоюванню рядів тощо²⁶.

Про можливість перебування у Війську Запорозькому німецьких старшин, причому досить високого рангу, повідомляють матеріали посольства бранденбурзького дипломата фон Сомніца. З-поміж численних доручень, наданих йому курфюрстом у серпні 1655 р., є завдання з’ясувати стан українського війська та довідатися про долю двох німецьких полковників – Олександра Ахіллеса та Бендікса. Залежно від здобутих результатів посол мав спертися на них у налагодженні стосунків безпосередньо з гетьманом. Однак роздобути більш-менш певні відомості про них не вдалося. У своїй реляції від 26 жовтня 1655 р. Сомніц писав: “Щоб взагалі під Золотаренком, який під Гродном знаходився, були німецькі полковники, я не міг цілком дізнатися, всі про це заперечують. Тим багато менше міг я отримати вістки про них від полковників Хмельницького, який на багато дальшому просторі знаходився, де ті два могли десь перебувати. Радше вони могли бути при Хмельницькім, ніж при Золотаренкові”²⁷. Якщо Сомніц у своїх пошуках не прислухався до чуток (що є цілком реальним), найбільш імовірно, що ці полковники могли очолювати особисту охорону гетьмана, котра, як ми бачили вже на прикладі Тимофія Хмельницького, складалася з німецьких найманців. Можливо, саме їхня близькість до Хмельницького пояснює ту завісу таємничості, що перешкодила Сомніцові зустрітися з ними.

Описані вище явища лише позначили тенденцію до постановки “питання” про наймане військо – своєрідне підкріплення для збройних сил Війська Запорозького. Найманці були позастановою формацією, орієнтованою на зовсім нові реалії соціально-політичного і воєнного розвитку Європи. Передумовами появи найманої служби стали фінансове зміцнення гетьманської влади, яка потребувала оперативної військової підтримки, та формування ринків найманства, приступних для України. Молода козацька держава вже в 1648 – 1649 рр. шукає самостійного доступу в ці регіони, найбільш престижними і дорогими з яких були ринки вербовки німецьких найманців. Жорстока конкуренція тут між кількома центральноєвропейськими державами, в тому числі й Річчю Посполитою, не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом поповнення війська. Через дороговизну й віддаленість ринків набору німецька піхота за часів Хмельницького навряд чи переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в українській армії.

¹ Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 16.

² Детальніше про це див.: Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви 16 ст. – К., 2003. – С. 25, 123.

³ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1978. – Т. 21. – С. 107.

⁴ Аналіз реорганізаційних заходів див.: Сокирко О. Військове будівництво за доби Б.Хмельницького (маловідомі факти) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – Вип.7. – С. 62 – 68; Його ж. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник-2001 / Інститут історії України НАН України. – К., 2002. – С. 109 – 126; Його ж. “Незнане” військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. – К., 2001. – № 4. – С. 73 – 91.

⁵ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М., 1938. – Т. 4. – С. 55 – 57, 60 – 62; История Европы. – М., 1994. – Т. 4. – С. 138, 147; Разин Е. История военного искусства. – М., 1995. – Т. 3. – С. 680 – 681.

⁶ Gorski K. Historia piechoty polskiej. – Krakow, 1893. – S. 43 – 44.

⁷ Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1965. – Т. 1. – S. 377 – 381; Т. 2. – S. 48 – 51.

⁸ Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVII века. – М., 1908. – Табл. 4, рис. 2; Табл. 5, рис. 1.

⁹ Gorski K. Op. cit. – S. 53.

¹⁰ Разин Е. История военного искусства. – М., 1995. – Т. 3. – С. 386 – 389.

- ¹¹ Там само. – С.87; Gorski K. Op. cit. – S. 43, 46.
- ¹² Gorski K. Op. cit. – S. 49.
- ¹³ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6. – С. 130; Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1922. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 97; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 114.
- ¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 168.
- ¹⁵ Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військово-історичний альманах. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 133.
- ¹⁶ Gorski K. Op.cit. – Krakow, 1893. – S. 42.
- ¹⁷ Wimmer I. Historia piechoty polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1978. – S. 198 – 199.
- ¹⁸ Ibid. – S. 217, 224.
- ¹⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – С. 90.
- ²⁰ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – S. 113.
- ²¹ Універсали Богдана Хмельницького: 1648 – 1657. – К., 1998. – С. 199.
- ²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 510 – 511; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 134.
- ²³ Власний переклад подаємо за: Costin Miron. Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwore historyczne. – Poznań, 1998. – S. 201 – 202. Див. також менш адекватний переклад українською: Костін Мирон. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // УІЖ. – 1992. – №12. – С. 108.
- ²⁴ Costin Miron. Latopis ziemi Mołdawskiej... – S. 202.
- ²⁵ Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців //Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 33.
- ²⁶ Епифанов П. “Учение и хитрость ратного строения пехотных людей” //Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. – 1954. – Вып. 157. – С. 96.
- ²⁷ Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 175 – 177.